

ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ

Τακτικού καθηγητοῦ τῆς Ἀρχαιολογίας
Ἀκαδημαϊκοῦ

ΤΟ ΟΡΟΠΕΔΙΟΝ ΤΗΣ ΝΙΔΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΙΔΑΙΟΝ ΑΝΤΡΟΝ*

1. Τοπογραφικά.

Ἡ μεγαλόνησος Κρήτη ὁμοῦ μετὰ τῆς Κύπρου ἀποτελοῦν τὴν δυνάδα τῶν μεγίστων νήσων τοῦ ἀρχαίου καὶ τοῦ σημερινοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου. Ἡ Κρήτη, ἐν σχέσει ἰδίως πρὸς τοὺς ἀρχαίους ὄρους τῆς ζωῆς, ἀποτελεῖ αὐτοτελῆ βιώσιμον μονάδα. Διὰ τοῦτο ὑπῆρξε καὶ ἡ κοιτὶς παλαιότατου ἐνδόξου πολιτισμοῦ — τοῦ πρώτου πραγματικοῦ πολιτισμοῦ ἐπὶ ἐδάφους τῆς Εὐρωπαϊκῆς ἡπείρου.

Δὲν εἶναι ἀπλῶς βιώσιμοι οἱ ὄροι τῆς ζωῆς ἐπὶ τῆς Κρήτης. Ἡ νήσος — πάντοτε ἐντὸς τῶν περιθωρίων τῆς Ἑλληνικῆς φύσεως — εἶναι περιοχὴ, ἥν ἀφθόνως ἐπροίκισεν ἡ φύσις. Δὲν τῆς λείπει τίποτε, ἀπὸ ὅσα εἶναι ἀναγκαῖα πρὸς ἄνετον ζωὴν. Πεδιάδας καὶ ὄροπέδια καὶ αὐλῶνας ἔχει ἀρετοὺς, εὐφόρους ἢ εὐφορωτάτους. Ὁρη ἔχει μεγάλα καὶ ὑψηλά, ὅπου ἡ νέα χιὼν

* Τὸ παρὸν ἄρθρον ἀπετέλεσεν ὁμιλίαν, γενομένην ἐν τῇ αἰθούσῃ τοῦ «Παρνασσοῦ» κατὰ τὴν ἐσπέραν τῆς 28 Ἰαν. 1957 καὶ κατὰ πρόσκλησιν τοῦ προέδρου τοῦ φιλολ. καὶ ἀρχαιολ. τμήματος τοῦ «Παρνασσοῦ», συναδέλφου κ. Γ. Ζώρα. Ἡ ὁμιλία ἐγένετο χάριν τῶν πολλῶν καὶ δημοσιεύεται ἐνταῦθα αὐτοουσία, ἂν καὶ ἐπιστημονικῶς μόνον ἴσως τὰ κατὰ τὸ ἐπύλλιον τῆς Νίδας προσφέρουσιν ἐνταῦθα συμβολὴν τινα εἰς τὸν σχετικὸν κλάδον τῆς ἐρεῦνης.

Τὴν ἀνασκαφὴν ἐσχεδιάζον ἐπὶ ἔτη, ἀλλ' ἀνεβάλλετο διαρκῶς, διότι εἶναι τεχνικῶς δυσκολωτάτη. Ἐφρέτος ἔγινεν ἐπὶ τέλους ἡ ἀρχή. Τοῦτο τὸ ὄφειλμα ἐν πρώτοις εἰς τὴν Ἀρχ. Ἐταιρείαν, διαθέσασαν τοὺς πόρους, ἀκολούθως δ' εἰς τὴν ἐπίμονον ἐνθάρρουνσιν ἐκλεκτῶν Κρητῶν, ἰδιαίτατα τοῦ πολιτευτοῦ καὶ δικηγόρου κ. Μιχ. Σκουλά.

Ὁλόκληρον τὸ χωρίον Ἀνάγεια συνέδραμεν εἰς τὴν προσπάθειάν μου. Ἰδιαιτέρως πρέπει νὰ ἀναφέρω τὸν κ. Ἐλευθέριον Σκουλᾶν καὶ τὸν καπετὰν Μιχαὴλ Ξυλούρη. Ὁ πρῶτος παρέμεινε μεθ' ἡμῶν τὰς τρεῖς πρώτας ἡμέρας καὶ ἐξ Ἑρακλείου μᾶς διηκολύνε σταθερῶς διὰ πάντα τὰ χρεώδη. Ὁ δευτέρος κατέμεινε μεθ' ἡμῶν μέχρι τέλους τῆς ἀνασκαφῆς, παρέχων πᾶσαν συνδρομὴν καὶ εὐκολίαν μετὰ τὸ κύρος καὶ τὴν ἐπιβολὴν του εἰς τὸ ἄγριον αὐτὸ περιβάλλον, ὅπου σεμνῶς καὶ ἀθορύβως ἔδρασε διαρκούσης τῆς Ἑθνικῆς ἀντιστάσεως.

συναντᾶται κατ' ἔτος πρὸς τὴν παλαιάν. Δάση εἶχεν εἰς τὴν ἀρχαιότητα δαφυλῇ καὶ διατηροῦνται καὶ σήμερον τὰ ἴχνη των. Τὰ ὑδάτια τῶν ποταμῶν τῆς ἀροκοῦν καὶ σήμερον ὅπως δῆποτε διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς ζωῆς. Εἰς τὴν ἀρχαιότητα ἦσαν περισσότερα. Εὐρίσκεται τέλος εἰς τοιαύτην θέσιν, ἐντὸς τοῦ κέντρου τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου, ὥστε νὰ ἡμπορῇ συγχρόνως νὰ ἐπωφελεῖται τῆς θαλάσσης καὶ νὰ ἔχῃ ὁμοῦ τὴν θάλασσαν φρουρὸν τῆς ἡσυχίας τῆς. Ὑπὸ τὰς συνθήκας τῶν ἀρχαίων πολιτισμῶν ἦτο τοῦτο μέγιστον πλεονέκτημα.

Τὰ ὑψηλὰ ὄρη τῆς Κρήτης προσδίδουν ἀσυνήθη πολυμορφίαν εἰς τὴν νῆσον, ἐκτεινομένην καὶ ἐπὶ τὰ προϊόντα τῆς γῆς καὶ ἐπὶ τὸν χαρακτήρα καὶ τὸν βίον τῶν ἀνθρώπων. Καὶ εἰς τὴν ἀρχαίαν ἐποχὴν οἱ Κρητὲς ὑπῆρξαν ἰδιότυπος κλάδος τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς καὶ σήμερον ἡ νῆσος ἀποτελεῖ μίαν τῶν ἀμιγεστέρων, πρωτοτυποτέρων καὶ δυνατωτέρων ἐνοτήτων τῆς πολυσχιδοῦς ἡμῶν πατρίδος. Τὴν φήμην τῆς δὲν ἔχασε ποτέ. Εἰς τὰ ἔπη τοῦ Ὀμήρου, κατὰ τὸν 9ον ἴσως αἰῶνα πρὸ Χριστοῦ, ἡ Κρήτη καλεῖται καλὴ καὶ πείρα γαῖα, ἔνθα ὑπάρχει μεγάλη πόλις, ἡ Κνωσός. Κατὰ τὸν 9ον αἰῶνα μετὰ Χριστόν, οἱ Ἀραβες φεύγουν ἐξ Ἰσπανίας, διὰ νὰ κατακτήσουν τὴν νῆσον, ἥτις « ἔρρεε τὸ μέλι καὶ τὸ γάλα ». Θὰ προσπαθήσωμεν νὰ δώσωμεν εἰκόνα μιᾶς μόνον περιοχῆς τῆς Κρήτης, ἥτις ἀπετέλεσε πάντοτε καὶ ἀποτελεῖ καὶ σήμερον ἓνα μεμονωμένον ἐνιαῖον κόσμον. Ὁ μικρὸς, μικροσκοπικὸς οὗτος κόσμος συνδέεται πρὸς τὸν ὑπατον θεὸν τῶν Ἑλλήνων, τὸν Δία. Διὰ τοῦτο κατ' ἅπασαν τὴν ἀρχαιότητα ὁ μικρὸς οὗτος κόσμος, κείμενος, θὰ ἔλεγέ τις, μεταξὺ οὐρανοῦ καὶ γῆς, ὑπῆρξε περίφημος καὶ σεβαστός. Ὑπῆρξεν ἀκόμη κοίτης σπουδαίας πρωιμωτάτης Ἑλληνικῆς τέχνης. Πρόκειται περὶ τοῦ ὄροπεδίου τῆς Ἰδης, ἔνθα κεῖται τὸ Ἰδαῖον ἄντρον, τὸ περιφημότερον τῶν ἱερῶν σπηλαίων τῆς ἀρχαιότητος. Εἶναι τὸ μόνον μέρος τοῦ πελωρίου ὄρους, τὸ ὁποῖον διετήρησε μέχρι καὶ τῆς σήμερον τὸ ἀρχαῖον ὄνομά του, καὶ μάλιστα εἰς τύπον Δωρικόν, διότι λέγεται (ἡ) Νίδα.

Ἡ Νίδα δὲν ἦτο ποτέ εὐκόλως προσιτὴ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Δὲν εἶναι οὔτε καὶ σήμερον. Ἠκολύνθη μεγάλως ἡ μετάβασις, ἀφότου τὸ αὐτοκίνητον ἔφθασε μέχρι τῶν Ἀνωγείων, τοῦ μεγάλου χωρίου, τὸ ὁποῖον ἐκ Βορρᾶ εἶναι τὸ πλησιέστερον κατωκημένον μέρος ὡς πρὸς τὴν Νίδαν. Ἀλλ' ἀπὸ τοῦ χωρίου μέχρι τοῦ ὄροπεδίου ἀπαιτεῖται ἀκόμη 5 ὥρῶν ὁδοιπορία διὰ δυσβατάτης ἀνάντους ἀτραποῦ, τὴν ὁποίαν μόνον τῶν Ἀνωγείων ὁρεσίτροφα ὑποζύγια δύνανται νὰ δαμάσουν.

Ὑπέροχα τοπία διαδέχονται ἄλληλα, ἀφ' ὧν ἔχει τις τὴν Κρήτην ὑπὸ τοὺς πόδας του, ἀντικρύζει τὸ Κρητικὸν πέλαγος μέχρι τῶν ὁρίων τῆς δόσεως καὶ βλέπει τὸν ἥλιον νὰ ἀναδύεται ἐκ τῆς Σητείας ἢ νὰ χάνεται ἐντὸς τῶν ὑδάτων, πέραν τῆς Φαλασάρας καὶ τῆς Κραμβούσσης πρὸς Δυσμάς. Περίπου κατὰ τὸ ἥμισυ τῆς διαδρομῆς θὰ φθάσῃ ὁ ἀναβάτης εἰς μικρὰν

περιοχὴν σχετικῶς ἐπίπεδον, ὅπου μία ἄφθονος πηγὴ χαρίζει τὴν ζωὴν εἰς τὸ φυτικὸν καὶ ζωικὸν βασίλειον. Ἀραιαὶ συστάδες δρυῶν ἀντιπροσωπεύουν ἀκόμη τὴν ἄλλοτε ἄφθονον ὕπαρξιν τοῦ δένδρου τούτου εἰς τὰ δάση τῆς Ἰδης. Ἡ κυπάρισσος τῆς Ἰδης, ὀνομαστὴ καὶ αὕτη κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ἐμφανίζεται ἐδῶ καὶ ἐκεῖ. Ἀφθονωτέρα ὅμως φύεται εἰσέτι εἰς τὰ Νότια πλευρὰ τῆς Ἰδης.

Προτοῦ ὁ ἀναβάτης δυνηθῇ νὰ ἀναμετρήσῃ τὸν μικρὸν τοῦτον ἐπίπεδον χώρον, τὸν χάνει ἤδη ἀπὸ τοὺς ὀφθαλμοὺς του, διὰ νὰ ἀρχίσῃ νέα ἐπίπονος ἀνάβασις. Θὰ προφθάσῃ ὅμως νὰ ἔλθῃ εἰς μίαν πρώτην ἐπαφὴν πρὸς τὸν ἰδιότυπον λιθικὸν πολιτισμὸν τοῦ ὄρους. Μερικαὶ καλύβαι, ἡ μικροσκοπικὴ ἐκκλησίαι, ἐξ ὀλοκλήρου λιθινὴ καὶ στεγαζομένη δι' ὀξυκορύφου καμάρας, ὡς αἱ σύριγγες τῆς Τίρυνθος, τέλος ἡ συλλεκτήριος δεξαμενὴ τῆς πηγῆς, τὰ πάντα εἶναι ἐκ λίθου καὶ μόνον λίθου. Θὰ ἔλθῃ συγχρόνως ὁ ἀναβάτης καὶ εἰς πρώτην ἐπαφὴν πρὸς τὸν ἰδιότυπον αὐτόν, τὸν πανάρχαιον κόσμον, διότι ἡ πηγὴ φέρει ὄνομα μὲ ἱστορίαν χιλιάδων ἐτῶν. Δὲν μᾶς τὸ ἀναφέρει ἡ ἰδίαι ἡ Ἱστορία. Μᾶς τὸ διειτλήσεν ὅμως τὸ στόμα τοῦ λαοῦ: Ἡ πηγὴ λέγεται Ζώμινθος. Τὸ ὄνομα αὐτὸ εἶναι προελληνικὸν καὶ ἀνήκει εἰς τὴν φυλὴν τῶν Ἑτεοκρήτων, πολὺ προτοῦ Ἑλληνικοῦ πόδες πατήσουν ἐπὶ τῆς νήσου περὶ τὸ 1450 πρὸ Χριστοῦ.

Νέα ἀνάβασις ἀρχίζει διὰ μέσου τῶν πλακοειδῶν λιθοστρώσεων τῆς Ἰδης. Ἐναλλὰξ ἀνάντη καὶ κατάντη, παράντη καὶ δόχμια, μέχρις ὅτου φθάσωμεν εἰς τὸ ὄροπέδιον τῆς Νίδας. Ἡ βλάστησις φύεται ἀραιὰ διὰ μέσου τῶν γυμνῶν πετρωμάτων. Ὁ σχῖνος, ἡ ὄνωνις (ἀωνιὰ λέγεται καὶ σήμερον), πρὸ παντὸς δ' ἡ ἀκανθώδης λουτᾶ, ὁ ἰδιότυπος ἀρωματικὸς θάμνος τῆς Ἰδης, εἶναι οἱ πιστοὶ σύντροφοι τοῦ ὁδοιπόρου. Ἡ λουτᾶ (Βερβερίς ἡ Κρητικὴ εἶναι τὸ ἐπιστημονικόν της ὄνομα) εἶναι κατάφορτος ἀπὸ τοὺς μικροὺς ὑποξίνους καρπούς της, τοὺς ὁποίους τρώγουν καὶ οἱ ἄνθρωποι. Εἶναι ἡ ἡγαπημένη τροφή, ἀφ' ἧς παχύνονται αἱ αἰγες.

Τὸ ὄροπέδιον τῆς Νίδας, τὸ ὁποῖον θὰ ἀντικρύσῃ μὲ στεναγμὸν ἀνακουφίσεως ὁ ἀναβάτης, εἶναι μικρὸς ἐπίπεδος χώρος μὲ παλαιὰν ἀμώδη ἐπίχωσιν, περιβαλλόμενος κύκλῳ ὑπὸ ὑψηλῶν βουνῶν. Θὰ ἦτο λίμνη, ἂν δὲν ὑπῆρχον αἱ καταβόθραι τῶν ἀσβεστολιθικῶν πετρωμάτων, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐξαφανίζονται τὰ ὕδατα. Δύο χιλιόμετρα μήκους ἐπὶ ἐνὸς περίπου εἰς πλάτος εἶναι τὸ περιώνυμον τοῦτο ὄροπέδιον. Ἐν τούτοις οἱ Ἀνωγειανοὶ τὸ θεωροῦν μέγαν θησαυρόν. Καλύπτεται ἀπὸ μικροσκοπικὸν βότανον, τὸ ὁποῖον μόλις ὑψοῦται ὀλίγα ἑκατοστὰ ὑπὲρ τὸ ἔδαφος καὶ συνήθως εὐρίσκεται εἰς ἐν ἐπίπεδον μὲ τὸ χῶμα. Νευρίδα τὸ ὀνομάζουν οἱ ποιμένες. Τὸ περιώνυμον τοῦτο χόρτον θηρεύουν ἀπλήτως τὰ πρόβατα καὶ φθείρουν τοὺς ὀδόντας των ἀπὸ τὸ χῶμα. Εἶναι τὸσον θρεπτικόν, ὥστε καὶ ἐλαχίστη αὐτοῦ ποσότης παχύνει τὰ ζῶα καὶ τὸ γάλα των ὁμοῦ.

Πέριξ τοῦ ὄροπεδίου εἶναι κατεσπαρμένα τὰ περίφημα τυρόσπιτα ἢ μιτᾶτα, στερεώτατα στοργγύλα οἰκοδομήματα ἐκ πλακωτῶν λίθων τῆς Ἰδης. Οἱ τοῖχοι τῶν εἶναι παχύτατοι. Στεγάζονται κατὰ τὸν ἐνδοκλινῆ τρόπον, ὅπως οἱ θολωτοὶ τάφοι τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς καὶ δὲν ὑπερβαίνουν ποτὲ τὰ 6 μ. ἔσωτερικῆς διαμέτρου. Μία πελωρία πλάξ ἀποτελεῖ τὴν κορυφὴν τῶν. Ἐξωτερικῶς ἔχουν κυλινδρικήν ἢ κυλινδροκωνικήν μορφήν. Ἐν καὶ μόνον ἄνοιγμα ὑπάρχει, ἢ θύρα, ἥτις εἰς ὕψος οὐδέποτε ὑπερβαίνει τὸ ἐν καὶ ἥμισυ μέτρον. Ἐκεῖ φυλάττεται ἐν ἀσφαλείᾳ ὁ τυρὸς καὶ εὐρίσκουν καταφύγιον οἱ ποιμένες. Σταγὼν ὕδατος δὲν εἰσέρχεται εἰς τὰ φρουριακὰ αὐτὰ οἰκοδομήματα καὶ εἶναι ἀναίσθητα εἰς τοὺς ἀνέμους καὶ τὴν παχείαν χιόνα τοῦ χειμῶνος. Ἐλλειψοειδῆς μάνδρα εἶναι τὸ ἀπαραίτητον συμπλήρωμα τῶν τυροσπίτων, εἰς τὴν ὁποίαν ἐγκλείονται τὰ πρόβατα καὶ ἀμελγόμενα ἀνὰ ἐν εἰς τὴν ἔξοδον ἐξαπολύονται πρὸς τὴν βοσκήν. Εἰς μερικά μιτᾶτα οἱ φιλοπονώτεροι τῶν ποιμένων περιβάλλουν διὰ μάνδρας μικρὸν κῆπον μὲ ὀλίγα λαχανικά. Βλέπει τις ἐδῶ καὶ ἕκῃ μίαν συκὴν, μίαν ἄχερδον ἢ ἐν εἶδος δρυός, ἔνθα δημιουργεῖται ποθητὴ σκιά κατὰ τὸ θέρος. Δύο πηγαὶ ψυχροῦ ὕδατος ὑπάρχουν εἰς τὸ Δυτικὸν πλευρὸν τῆς Νίδας, ἔνθα ἀνυψοῦνται αἱ ὀγκώδεις κορυφογραμμὶ τῆς Ἰδης. Ποτιστήρια ἔχουν κατασκευασθῇ διὰ τὰ πρόβατα, καὶ μὲ αὐτὰ συμπληροῦται ἡ φυσικὴ περιγραφή τῆς Νίδας. Διψαλὲς κάμπος κατὰ τὸ θέρος καὶ ὁ παχὺς λευκὸς μανδύας τοῦ χειμῶνος εἶναι ἡ ἀπὸ αἰῶνων εἰκὼν τοῦ κόσμου ἐκείνου, εὐρισκομένου εἰς ὕψος 1.600 μέτρων ἀπὸ τῆς θαλάσσης.

2. Ἡ Νίδα εἰς τὴν Ἱστορίαν καὶ τὴν Θρησκείαν.

Ἐν πρόσφατον ἐπύλλιον.

Διὰ τὰς γεωγραφικὰς καὶ οἰκονομικὰς συνθήκας τῆς Ἑλλάδος ὑπῆρξαν κολοσσιαῖας σημασίας αἱ μικραὶ τῆς πεδιάδης, αἱ ὁποῖαι δι' εὐρύτερους καὶ εὐφορωτέρους τόπους τῆς Εὐρώπης ἀποτελοῦν ἀμελητέας ποσότητας. Τὸ πολυδίψιον Ἄργος τοῦ Ὀμήρου, ἥτοι ἡ Ἀργολικὴ πεδιάς, ἦτο εὐρὺς καὶ σπουδαῖος βιοτικὸς χώρος. Διὰ πολὺ μικροτέρους κάμπους αἰματηρότατοι καὶ μακροὶ πόλεμοι συνήφθησαν, τοὺς ὁποίους ἐνθυμοῦνται καὶ ἡ Μυθολογία καὶ ἡ Ἱστορία. Ἡ κατοχὴ τοῦ Θριασίου πεδίου πρέπει νὰ ὑπῆρξεν ἡ αἰτία πείσμονος πολέμου μεταξὺ Ἀθηναίων καὶ Ἐλευσινίων, καθ' ὃν Ἐρεχθεὺς καὶ Εὐμόλπος ἐπολέμησαν μέχρι θανάτου καὶ ὁ πρῶτος ἐθυσίασε τὴν θυγατέρα του πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ πολέμου. Περὶ τὸ Ληλάντιον πεδίον ἐπολέμησαν ἐπὶ μακρὰ ἔτη κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα οἱ Χαλκιδεῖς πρὸς τοὺς Ἐρετριεῖς καὶ πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος ἔλαβον μέρος εἰς τὸν πόλεμον. Διὰ τὴν Θυρέαν ἠγωνίσθησαν ἐπικῶς Σπαρτιάται καὶ Ἀργεῖοι, δάκρυα δὲ φέρει εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς ἡ σχετικὴ διήγησις τοῦ Ἡροδότου.

Εἰδικῶς διὰ τὴν Κρήτην, ἔνθα ἔχομεν ἀραισιτάτας φιλολογικὰς μαρτυρίας, δὲν ἔχομεν ἀνάλογον γραπτὴν πηγὴν προκειμένου περὶ τοῦ ὄροπέδιου τῆς Νίδας. Αἱ δύο ὅμως μεγάλαι καὶ ἀντίπαλοι πόλεις τῆς νήσου, ἡ Κνωσὸς καὶ ἡ Γόρτυς, γνωρίζομεν. ὅτι εὗρισκοντο εἰς ἀδιάκοπον πόλεμον περὶ τὴν κατοχὴν τῶν ἄλλων τόπων. Εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴ διεσταυρώθῃσαν καὶ ἐπὶ τῆς Ἰδῆς τὰ συμφέροντά των. Ἀπὸ μίαν ἐπιγραφὴν ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς γνωρίζομεν, ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς Ριζηνίας (σημερινοῦ Πρινιά) δύνανται νὰ παραμένωσιν αὐτόνομοι καὶ αὐτόδικοι ἀπὸ τῶν Γορτυνίων, ἐπὶ τῷ ὄρῳ νὰ παρήχουν ἀνὰ τριετίαν τὰ σφάγια τῆς θυσίας εἰς τὴν Ἰδην, ἀξίας 350 στατήρων. Εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴ εἶχεν ἀναλόγους ἀξιώσεις καὶ ἡ Κνωσός. Πικροὶ ἀγῶνες πρέπει νὰ συνήφθῃσαν περὶ τὸ πολύτιμον ὑπὶπεδον. Ἐν τέλει εὐρέθη, ὥς φαίνεται, ἡ ὀρθὴ λύσις: Τὸ Ἰδαῖον πεδίον ἀφιερώθη ὁλόκληρον εἰς τὸν Δία, εἰς τὸν ὁποῖον ἔκπαλαι ἀνῆκε καὶ τὸ παρακείμενον Ἰδαῖον ἄντρον.

Μία μικρὰ παρένθεσις χρειάζεται ἐδῶ, διὰ νὰ δείξῃ πόσον ὀλίγον μεταβάλλεται ὁ χαρακτήρ τῆς ζωῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα. Σήμερον, ὥς ἐλέχθη ἤδη, τὸ πλησιέστερον χωρίον ἐκ τοῦ Βορείου πλευροῦ τῆς Ἰδῆς πρὸς τὸ ὄροπέδιον εἶναι τὰ Ἀνώγεια. Ἀπὸ τὸ Νότιον ὅμως μέρος ὑπάρχει ἔτι πλησιέστερον χωρίον, τὰ Βορριζία, πλησίον τῆς Φαιστοῦ. Αἰώνων ἀγῶνες, καθὼς φαίνεται, ὕφίσταντο μεταξὺ τῶν δύο χωρίων περὶ τὴν κατοχὴν τοῦ ὄροπέδιου τῆς Νίδας. Ὁ τελευταῖος ἐξ αὐτῶν ἀποτελεῖ ἱστορικὸν γεγονός, ἐκτυλιχθὲν κατὰ τὸ ἔτος 1870 ἐπὶ Τουρκικῆς κατοχῆς τῆς νήσου. Τὸ γνωρίζομεν ἀπὸ τὴν ζῶσαν εἰσέτι παράδοσιν καὶ ἀπὸ ἓν μικρὸν ἔπος — ἐν ἀκόμῃ ἔπος τῆς Ἑλληνικῆς λογοτεχνίας — τῆς ἐχούσης ἤδη ἱστορίαν ἄνω τῶν τριῶν χιλιάδων ἔτων.

Οἱ ἀρειμάνιοι Ἀνωγειανοί, πολυπληθέστεροι, πολεμικώτεροι καὶ ποιμνικώτεροι τῶν Βορριζανῶν, δὲν ἤθελον νὰ ἀκούσουν κἄν περὶ καταπατήσεως τῆς Νίδας ἀπὸ ἄλλον πόδα πλὴν τοῦ ἰδικοῦ των. Αὐτοὶ ζοῦν ἐπὶ ξηρῶν βοάχων καὶ τὰ πρόβατα εἶναι ἡ ζωὴ των. Οἱ Βορριζανοί, εἰς τοὺς πρόποδας τῆς Νοτίας Ἰδῆς, νέμονται τὴν εὐφορωτάτην Μεσαρᾶν μὲ σιτηρά, ὄσπρια, ἀμπέλωνας, ἐλαιώνας. Ἰερὰ ἀγανάκτησις τοὺς κατελάμβανεν ἐπὶ τῷ ἀκούσματι διανομῆς τῆς Νίδας. Οἱ Τοῦρκοι αὐθένται, δικάζοντες, ὥς γνωστόν, ἀναλόγως τῶν προσκομιζομένων δώρων, ἦσαν εὐνοϊκώτεροι πρὸς τοὺς Βορριζανούς. Ἐπανειλημμένως εἶχον γίνε νταβᾶδες (δίκαι) καὶ τὸ πράγμα ἀνηνέχθη μέχρι τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν Πατριαρχείων. Ἡ προφορικὴ παράδοσις ἀναφέρει καὶ τὸ ἔξης: Κατὰ τινα διαιτησίαν ἐνώπιον τοῦ πασᾶ τοῦ Κάστρου (Ἡρακλείου), ὁ τελευταῖος οὗτος παρετήρησεν, ὅτι ἄδικον ἦτο νὰ ἀρνοῦνται εἰς τοὺς Βορριζανούς δικαίωματα ἐπὶ τῆς Νίδας, ἀφοῦ τὸ χωρίον των κεῖται πλησιέστερον πρὸς αὐτήν. Ὁ Ἀνωγειανὸς ἀντιπρόσωπος, τοῦ ὁποῖου ἡ εὐκαμψία τοῦ νοδὸς δὲν ἦτο κατωτέρα τῆς τῶν ποδῶν του, ἀπήντησεν ἀμέσως:

— Καὶ ἡ Κρήτη, πασᾶ μου, εἶναι κοντήτερα στήν Ἀθήνα παρὰ στήν

Πόλι. Καὶ ὅμως ἡμεῖς εἵμαστε ὑπήκοοι τοῦ πολυχρονεμένου μας Σουλτάνου.
— Ἀφερίμ ! Ἀπεκρίθη ὁ πασᾶς. Αὐτὸ καλὰ τὸ εἶπες, ἐφέντημ.

Διὰ τὰ λήξουν αἱ ξριδες περὶ τῆς ἐπιμάχου γῆς μεταξὺ τῶν δύο χωρίων, ἀπεφασίσθη νὰ γίνῃ κατὰ τὸ 1870 αὐτοψία ὑπὸ τῶν δύο πασάδων, τοῦ Κάστρου, ὅπου ὑπήγοντο τὰ Βορρίζια, καὶ τῆς Ρεθύμνης, εἰς ἣν ὑπήγοντο καὶ ὑπάγονται εἰσέτι τὰ Ἀνώγεια. Ἐγένετο ἡ αὐτοψία, οἱ Βορριζανοὶ μὲ ἄφθονα σφάγια καὶ δῶρα ἡτοιμάσθησαν διὰ τὴν δίκην, ἡ δὲ ἀπόφασις τῶν πασάδων ἐπέκειτο εὐνοϊκῇ δι' αὐτούς. Πτερόπους ὅμως εἰς Ἀνωγειανὸς ἱερεὺς, ὅστις εἶχε τὸ μιτᾶτον τοῦ ἐπὶ τῆς Νίδας, ἀναγγέλλει τὸ πρᾶγμα εἰς τοὺς συγχωριανούς του, οἱ ὅποιοι διὰ νυκτὸς κινοῦνται πανστρατιᾷ καὶ ἐξημερώνονται ἐπὶ τοῦ ὄροπέδιου. Ὅπλα δὲν ἐπετρέποντο τότε εἰς τοὺς ραγιαῖδες καὶ δὲν εἶχον ἄλλο πλὴν τῶν χειρῶν καὶ τῶν ράβδων καὶ τῶν λίθων, ὥς εἰς τὴν παναρχαίαν ἐποχὴν τῆς ἀνθρωπότητος, ἣν περιγράφει ὁ Λουκρήτιος. Οἱ Βορριζανοὶ προσεβλήθησαν δι' ἀγρίου λιθοβολισμοῦ καὶ πανικόβλητοι ἐτράπησαν εἰς φυγὴν. Μία Ἀνωγειανὴ συνέλαβεν ἕνα ἀντίπαλον, τὸν ἔρριψε κατὰ γῆς ἐπὶ ἀκανθώδους βερβερίδος καὶ προετίθετο νὰ τὸν σφάξῃ, ἂν οἱ Ἀνωγειανοὶ δὲν τὸν ἐλύτρωον ἐγκαίρως ἐκ τῶν χειρῶν της. Οἱ Βορριζανοὶ συνάπτουν ἐν τέλει εἶδος συνθήκης, ἀναγνωρίζοντες παντελῆ ἀποχὴν ἀπὸ τῆς Νίδας, ἐπιτρεπομένου νὰ πλησιάζωσι μόνον ὥς ἔμποροι ἀλεύρου καὶ κυάμων.

Τὰ ἀνωτέρω δὲν εἶναι ἴσως πάντα αὐθεντικὴ ἱστορικότης. Ἀναφέρονται εἰς τὸ μνημονευθὲν ἐπύλλιον, τοῦ ὁποῖου καὶ ὁ ποιητὴς μᾶς εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τοὺς τελευταίους δύο στίχους :

*Κίανε ρωτήσῃ ἀκὶ κανεῖς, ποιὸς εἶν' ἀπὸν τὸ βγάνει,
Μιὰν ἐβδομητὰρὰ χρονῶ ἕνας Κεφαλογιάννης.*

Τοιαῦτα ἐπύλλια, ὑμνοῦντα μικρὰς πολεμικὰς πράξεις, μᾶς εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Ἐν τοιοῦτο, συνυφασμένον εἰς τὴν Ἰλιάδα, μᾶς διηγεῖται πῶς ὁ Νέστωρ τῶν Πυλίων ἠνδραγάθησεν ἐναντίον τῶν Ἑπειῶν. Ὅπως εἰς ἄλλα ἔπη, οὕτω καὶ εἰς τὸ ἐπύλλιον τῆς Νίδας ἱστορικὸς εἶναι ὁ πυρήν, οὐχὶ καὶ αἱ λεπτομέρειαι. Πάντως εἶναι εὐχάριστος ἐκπληξὶς εἰς τὸν ἐρευνητὴν τὸ γεγονὸς, ὅτι ὅλα τὰ τοπωνύμια καὶ τὰ ἀναφερόμενα μιτᾶτα καὶ τοῦ ἀξίου ἱερέως τὸ « τέμενος », τὸ ὁποῖον ἐξ εὐγνώμοσύνης τοῦ παρεχώρησαν οἱ Ἀνωγειανοὶ ἐπὶ τῆς Νίδας, διατηροῦνται καὶ σήμερον¹.

Περὶ τοῦ ἐπυλλίου τῆς Νίδας (« Τὸ τραγοῦδι τῆς Νίδας ») εἶχον ἤδη

1. Ὅπως εἰς τὸν Ὅμηρον οἱ εὐεργέται τοῦ λαοῦ λαμβάνουν ἀμοιβάς, ὅπως οἱ Λύκιοι παρεχώρησαν εἰς τὸν Βελλεροφῶντα τέμενος καλὸν φυταλιῆς καὶ ἀρούρης, οὕτω καὶ εἰς τὸν ἱερεῖα τῶν οἱ Ἀνωγειανοὶ ἀπεχώρισαν ἐκλεκτὸν τεμάχιον γῆς ἐπὶ τοῦ ὄροπέδιου τῆς Νίδας. Ἡ ὁμοιότης δ' αὕτη ἡθῶν εἶναι πράγματι ἐκπληκτικὴ.

γνώσιν καὶ παρεκάλεσα νὰ τὸ ἀκούσω κατὰ τὴν νύκτα τῆς ἀφίξεώς μου εἰς τὰ Ἀνώγεια. Φροντίδι τοῦ ἀμφιτρύωνος τῆς ἀνασκαφικῆς ἡμῶν ομάδος κυρίου Ἐλευθερίου Σκουλά προσεκομίσθη μετὰ τὴν φιλοφροσύνην τοῦ δείπνου εἰς τὼν καλυτέρων ραψωδῶν τοῦ χωρίου, ἀκούων εἰς τὸ παρεώννυμον Κουρκούτης. Ἐκάθισε μετὰ τῆς λύρας του εἰς τὸ μέσον τοῦ δωματίου καὶ τὸν περιστοίχισαν 5-6 νέοι τοῦ χωρίου. Τραγουδῶν καὶ συνοδεύων με ἰδιόρρυθμον μουσικὴν τῆς λύρας του ἀπήγγελλεν ἀνὰ δύο στίχους τοῦ ποιήματος, τοὺς ὁποίους ἐπανελάμβανον οἱ νέοι ἐν χορῷ. Τὸ ἔπος τὸ ἐγνώριζεν ἀπὸ μνήμης καὶ οὐδέποτε τὸ εἶχε καταγράψει, εἶναι ἄλλως ἀγοράματος¹.

Τὸ τραγοῦδι τῆς Νίδας.

Στὰ χίλια ὀκτακόσια, ἔτος τὸ ἐβδομῆντα

ἐκάμαν οἱ Βορροῖζανοὶ γῇ τὸ νταβὰ τῆς Νίδας.

Ἐγράψανε στὴ Μεσαρά, ὅλοι νὰ μαζωχτοῦνε

Τοῦρκοι, Ρωμηοί, καλοί, κακοί, στὴν κρίσι νὰ μιλοῦνε.

5

Ὅσοι κι' ἂν ἀκλουθήσετε, στὴν κρίσι νὰ μιλήτε,

κι' ἂν πᾶρωμε τὸν τόπο μας, στὸ μοιρατὸ θὰ μιλῆτε.

Ὅσοι κι' ἂν ἀκλουθήσετε, νὰ σῶνετε καβάλλα¹,

γιατὶ ἔχουν οἱ Ἀνωγειανοὶ γῇ τοῦ λαγοῦ τὸ ζάλα².

Βγαίνουν στὰ Δρακολάγκαδα³, στὴ Νίδα σοπατήσαν⁴

1. Παρεκάλεσα ἐν συνεχείᾳ νὰ μοῦ σταλῇ ἀντίγραφον, τὸ ὅποιον καὶ ἔλαβον ἐπιμελείᾳ τοῦ κ. Σκουλά. Εἶναι γεγραμμένον διὰ γραφομηχανῆς καὶ φέρει πολλὰ σφάλματα. Τύπους οὐχὶ γνησίως λαϊκοὺς καὶ ἔχει καὶ μικρὰς παραλλαγὰς εἰς τοὺς στίχους, ὡς καὶ μίαν ἢ δύο μικρὰς παραλείψεις ἐν σχέσει πρὸς τὸ ποίημα, τὸ ὅποιον ἤκουσα παρὰ τοῦ Κουρκούτη. Παραθέτω τοῦτο κατωτέρω δλόκληρον, διορθῶν τὰ προφανῆ σφάλματα μόνον καὶ τὰς παρεφθαρμένας λέξεις. Μία ἄσχημος συλλαβὴ — γῇ — παρεμβάλλεται, ὅπου τὸ ἀπαιτεῖ ὁ μετρικὸς ρυθμὸς τοῦ δεκαπεντασυλλαβίου στίχου. Τὸ ποίημα εἶναι ἀκατεργάστου γλωσσικῆς μορφῆς καὶ συντάξεως. Προφανῶς ὁ ποιητὴς ἦτο τελείως ἀγράμματος καὶ ἄλλως ἄμουςος. Εἶναι ὅμως τὸ στιχοῦργημα ἀξιόλογον διὰ τὸ αὐθόρμητον τοῦ ἀτελοῦς, προφορικοῦ σχεδὸν λόγου, τὸν γνήσιον λαογραφικόν του χαρακτῆρα, τὰς παρεχόμενας ἱστορικὰς εἰδήσεις περὶ διατησιῶν, κρίσεων, καταβαλλομένων φόρων καὶ κρατούντων ἡθῶν τῆς τότε ἐποχῆς. Τὸ ἀναφερόμενον πλῆθος τῶν τοπωνυμιῶν ἐπὶζῇ μέχρι καὶ σήμερον, ἀλλ' ἄνευ τῆς βοήθειας τῶν ἐντοπίων δὲν δύναται τις πολλάκις νὰ ἐννοήσῃ εὐκόλως περὶ τίνος πρόκειται. Ὅμοιως καὶ μερικὰς δυσονόητους τῆς τουρκικῆς λέξεις ἐρμηνεύω κατὰ τὰς ὑποδείξεις τῶν ἐντοπίων, ἰδίᾳ τοῦ καπετὰν Μιχαὴλ Εὐλούρη. Ὡς πρὸς τὴν ὀρθογραφίαν ἐνίων λέξεων ἐπαφίεμαι εἰς τοὺς εἰδικωτέρους, ὅπως βελτιώσωσι ταύτας. Ἐν Ἡρακλείῳ ἐπληροφορήθην βραδύτερον, ὅτι εἰς τὸ ἀρχεῖον τοῦ Μουσείου ἱστορικῶν μελετῶν ὑπάρχει ἀπόγραφον τοῦ αὐτοῦ ποιήματος, προφανῶς ἐκ τῶν καταλοίπων τοῦ αἰμνήστου Στεφάνου Ξανθουδίδου· ὅτι τὸ ποίημα εἶναι ἄλλως ἀδημοσίευστον καὶ ὅτι φαίνεται νὰ εἶναι ἀτελές. Αὐτὸ τοῦτο τὸ ἀπόγραφον δὲν ἠδυνήθην νὰ ἶδω.

- καὶ στὸ Πηγάδι τῆς Μηλιᾶς⁵ ἐπῆγαν καὶ καθῆσαν.
 Ἐγραψ' ὁ Καστρινὸς πασᾶς τοῦ Ρεθεμνιώτῃ γράμμα.
 στῇ Νίδα νὰ ξημερωθῇς χωρὶς κανένα προῶμμα⁶.
 Τὸ γράμμα διάβασ' ὁ πασᾶς, σελλώνει⁷ τ' ἄλογό του,
 στῇ Νίδα ξημερώνεται μὲ τὸ συμβούλιό του.
- 15 Ὅ γεῖς πασᾶς εἰς τοῦ Χριστοῦ⁸ κι' ἄλλος στοῦ Καλοκύρη⁹
 καὶ στέκουνε καὶ κάνουνε γῇ τὰ βουνὰ σεῖρι¹⁰.
 Καβαλληκένε τ' ἄλογα, στῇ Νίδα συναντίζουν
 κι' ὁ γεῖς τοῦ ἄλλου τεμενᾶ¹¹ κάνουνε καὶ καθίζουν.
 Ἐκάτσασι καὶ συντηροῦν τῆς Νίδας τὸ χορτάρι,
 πὺν τὸ μαζεύουν οἱ γιατροὶ καὶ κάνουνε βοτάνι¹².
- 20 Δένε των οἱ Βορριζανοὶ μὲ τάξι καὶ μὲ τρόπο,
 — « νὰ μᾶσε δώσετε κ' ἐμᾶς ἀπὸ τῇ Νίδα τόπο,
 Δόστε μας ἀφεντάδες μας μοίρασι ἀπὸ τῇ Νίδα,
 ποῦ κάνει μάροπα¹³ παχειὰ καὶ λεύτερα¹⁴ πιτήδεια »¹⁵.
- 25 Τότες ἐμίλησε ὁ παπᾶς μὲ τὸ γλυκὸ του στόμα,
 — « δὲν τῶνε δίνομε κλαδὶ ἀπὸ τῇ Νίδα χῶμα ».
 Πάλι τῶνε ξαναμιλεῖ μὲ πειὰ καλὸ τερτίπι,
 — « καλλιὰ θὰ τοὺς ξορίσωμε τελείως ἀπ' τὴν Κορήτη.
 Αὐτὰ εἶναι τ' ἀμπέλια μας, τοῦτα τὰ λόφυτά μας
 καὶ ζοῦμε μερικὸν καιρὸ ἐμεῖς καὶ τὰ παιδιὰ μας.
- 30 Ποῦ ἔν' οἱ ἄντραγαθίες των, ποῦ ἔχουν καμωμένες,
 τὰ μιτατοκαθίσματα¹⁶ μὲ μάντρες γυρισμένες
 ὥσάν ἐμᾶς, ποῦ ἔχομε πηγάρδια καμωμένα
 καὶ μιτατοκαθίσματα μὲ σπίτια γυρισμένα.
- 35 Σ' ἐφτὰ νταβᾶδες σήμερα εἶναι ξεμπερδεμένοι,
 στὴν Πόλι, στὸ Πατριαρχεῖο, στὴν πλάκα εἶναι γραμμένοι.
 Πλερώνομε καὶ τὸ τζαρέ¹⁷, ἐννὰ σταμνὰ τὸ λάδι,
 ποῦν πάει στὸ Βαλιτὲ τζαμι¹⁸ καὶ φέγγει κάθε βράδυ ».
- « Μισέψετε, Βορριζανοί, καὶ αὔριο νὰ ρθῇτε,
 40 νὰ βάλωμε νὰ σύνορα καὶ νὰ φχαριστηθῇτε »¹⁹.
 Μισεύουν οἱ Βορριζανοὶ μὲ μιὰ χαρὰ μεγάλη
 καὶ σὰ Βορρίζια πήγανε, ἀπούσανε κι' οἱ ἄλλοι.
 Παίρνουνε τράγους καὶ κριοὺς καὶ μέλι κι' ἀθούτρους
 νὰ πᾶν νὰ ραεκλίσουνε²⁰ τσοὺ σύβουλους ἐκείνους.
- 45 Τὴν ταχινὴ σηκώνονται, στῇ Νίδα γιὰ νὰ πᾶνε
 νὰ πιοῦνε δροσερὸ νερὸ καὶ κρηᾶς παχὺ νὰ φᾶνε.
 Μὰ ἔφυγε καὶ ὁ παπᾶς περάσματα τοῦ δειπνοῦ,
 σι' Ἀνώγεια ἐκατέβηκε ὥρα τοῦ μεσονύχτου.
 Σὰ χελιδόνη πήγαινε, πετᾷ σὰν περιστέρι

- 50 καὶ κατεβαίνει στὸ χωριὸ καὶ φέρνει τὸ χαμπέρι.
 Συμπᾶτ' Ἀνωγειανοὶ ἀπὸ κεῖ κι' ἀφήσετε τὸν ὕπνο
 κι' ἡ Νίδα παραδίνεται τώρα τῷ Μεσαρίτῳ.
 Σηκώνοντ' οἱ Ἀνωγειανοὶ μὲ μάνιτα μεγάλη
 κι' ἀποδιαφωτιστήκανε²¹ στοῦ κάμπου τὸ κεφάλι.
- 55 Ὅταν ἐκατεβαίνανε εἰς τὸ Μαγερεψῶνα²²,
 ἔδιν' ὁ Καστρινὸς πασᾶς γῆ τὸν ἀπολυσῶνα²³.
 Καί, ὅταν ἐπρωτόδινε ὁ ἥλιος εἰς τὴ Δύσι,
 ἐβάνανε τὰ σύνορα, νὰ τελειώσῃ ἡ κοίσι.
 Ὁρθόλαγγο²⁴ ἐβάλλανε καὶ Χαλασοκεφάλα²⁵,
- 60 ἀπὸν τυροκομοῦσανε οἱ Σμπώκηδες²⁶ τὸ γάλα.
 Ἐβάλλαν καὶ τὸν Πίπερο^{26α} σύνορο κατατόπι
 νὰ μὴ μᾶς ξαναχάλα μπλεχό, ἐλέγαν οἱ ἀθρώποι.
 Καί, ὅταν ἐκατέβαινε ὁ ἥλιος στὸ κεφάλι²⁷,
 ἐπαιάναν οἱ Ἀνωγειανοὶ στ' Ἀρχάλου τὸ κεφάλι²⁸.
- 65 Σὰν τὰ γεράκια χύνουνται, σὰν τὰ πουλλὰ γλακοῦνε²⁹,
 ὀπίσω τοὺς ζυγώνουνε³⁰, στὴ γιούργια τοὺς λαλοῦνε³¹.
 Ἐπέφανε τὸ Γιούσπαση καὶ γῆ τὸ Μουλαξίνη
 καὶ τὸν Ἀξεδιανό³² ἀγᾶ νὰ πᾶ τοὺς γιαγεῖρη.
 Ὅταν ἐξεκινούσανε εἰς τοῦ Χριστοῦ τὴ βρύση³³,
- 70 τοὺς καταγλοπατούσανε στὸ Μνήμα τοῦ Δερβίση³⁴.
 Καὶ μὲ γυναικα Ἀνωγειανὴ μὲ μάνιτα μεγάλη,
 ἐπιασ' ἓνα Βορριζανὸ καὶ κάτω τόνε βάνει.
 Μὰ τυχε ἓνας Ἀνωγειανὸς καὶ νὰ ἔχε μὴ τὴν πιάνση,
 σὲ μὲ λουτῶ τὸν ἔρριξε καὶ ἔθελα τόνε σφάζει.
- 75 Μ' ἀπείτις τοὺς πογείρανε εἰς τ' Ἀμυρᾶ³⁵ τοσοὶ δέτες³⁶,
 — «γιαγεῖρετε νὰ πάρετε τὴ Νίδα, σὰν τὴ θέτε».
 — «Δὲ θέμε ἀπὸ τὴ Νίδα σας καὶ νὰ τήνε χαρῇτε,
 κι' ἀφήσετε τοσοὶ χαρακίεζ³⁷ νὰ μὴ μᾶσε βαρῇτε.
 Δὲν θέμε ἀπὸ τὴ Νίδα σας καὶ δὲν ξαναπερονοῦμε,
- 80 μόνο ἀλεύρι καὶ κονιά νὰ ρητοῦμε νὰ πουλοῦμε».
 — «Εἰς τὸ μασκάλι τοῦ Σταυροῦ³⁸ κανεῖς νὰ μὴν προβαίνειν,
 γιὰτὶ θὰ στέσωμε ἐκεῖ δὰ καμπάνα νὰ σημαίνειν».
 Μαύρη Κορφή, Χελιδονιὲς καὶ Κανκαλοσπηλιάρα.
 καὶ Μαῦρος Κοῦμος κι' Ἀσπρο Ἀρμὶ καὶ τοῦ Σκινάτου ἡ σκάλα³⁹.
- 85 Στ' Ἀσπρο Ἀρμὶ Ἀνατολικά, ἐκεῖ εἶν' ὁ κερχανέζ⁴⁰ μας,
 στῆς Γρηᾶς τ' Ἀναβολέματα⁴¹ θέτουν⁴² οἱ ἔγκαλέζ⁴³ μας.
 Στ' Ἀσπρο Ἀρμὶ Ἀνατολικά, Ἀνωγειανὸ μιτᾶτο,
 γῆ τῶν Κεφαλογιάννηδω κι' ἀκόμη παρακάτω.
 Βρωμόνερο καὶ Γωνιανή, Σίσσαρχα Χαμαριώτης,

- 90 Δειβάδα, Ἀξὸ καὶ Ζωνιανά⁴⁴, ἔτσι τὸ λὲν κι' οἱ πρῶτοι.
 Ἐβάλανε τὸ σύνορο νὰ βγῇ τὰ Κορατσίνια⁴⁵,
 ἀπὸν ἀξίζει ἡ μουζουριά⁴⁶ μὴ χαρχαλὶα τσεκίνια⁴⁷.
 Δὲν ξαναγίνεται νταβᾶς στῆς Μεσαρᾶς τὸ φάλι,
 γιὰτὶ στὴ Νίδα κερχανὲ χτίζει ὁ παπᾶ Μιχάλης⁴⁸.
- 95 Κιάνε ρωτήση ἀκὶ κανεῖς, ποιὸς εἶν' ἀπὸν τὸ βγάνει⁴⁹,
 μιὰν ἐβδομηνταρὰ χρονῶ ἕνας Κεφαλογιάννης.

1. Ὑποζύγια. 2. βήματα. 3. τοπωνύμιον. 4. ἰσπατῶ (καὶ τοποθεσία Ἰσόπατα ἐν Κνωσῷ), φθάνω κατόπιν ἀνηφόρου εἰς ἐπίπεδον ἑδαφος. 5. τοπωνύμιον. 6. ἀνευ ἀναβολῆς. 7. παραλλαγή· καὶ στρώνει. 8. τοπωνύμιον. 9. τοπωνύμιον. 10. ἀποθαυμάζουν τὴν θέαν. 11. χαιρετισμόν, ὑπόκλισιν. 12. Πρόκειται περὶ τῆς μνημονευθείσης νευρίδος. 13. περυσινὰ ἄρνια· μάροπα· μαροπά· Ἡ λέξις μου εἶναι ἀκατάληπτος, ἐν σημασίαν τῆς παραθέτω κατὰ τοὺς Ἀνωγειανούς. 14. μονοετὴ ἄρνια, κατὰ τοὺς Ἀνωγειανούς πάντοτε. 15. τὸ ἀπόγραφον ἔχει *πιτῖδια* καὶ μοι ἐδόθη ἡ ἐρμηνεία « ὥραϊα ». Ἐγραψα (ἐ) *πιτῖθδεια* κατὰ τὸν Ἐρωτόκριτον. Διερωτῶμαι, μήπως *λεύτερα* σημαίνει εὐκίνητα, ὥραϊα καὶ μήπως γραπτέον *πυτῖδια* (= μονοετὴ ἄρνια) ἐκ τοῦ *πυτιά*, = *πυτῖα*, *πυετῖα*, ἥτις ἐνυπάρχει ἐν τῷ στομάχῳ τῶν γαλαθηνῶν ἀρνίων. 16. βοσκοτόπια, ἐνθα καὶ τὰ *μιτᾶτα* (= τυροκομεῖα). 17. φόρον. 18. *Βαλιδὲ τζαμί* (τέμενος τῆς βασιλομήτορος τοῦ σουλτάνου, ὑπάρχον μέχρι καὶ σήμερον ἐν Ἡρακλείῳ). 19. ὁ λόγος μεταπίπτει ἀνωμάλως καὶ τὸ τελευταῖον δίστιχον ὑποτίθενται λέγοντες οἱ πασᾶδες. 20. φιλοδωρήσωσιν. 21. κατελήφθησαν ὑπὸ τοῦ λυκαυγοῦς. 22. τοπωνύμιον. 23. τέλος τῆς συνεδρίας. 24. τοπωνύμιον. 25. τοπωνύμιον. 26. Σμπῶκος, ἐπάνυμον οἰκογενείας, ὑπαρχούσης ἔτι. 26α. Ὄνομα βουνοκορυφῆς πρὸς Α. τῆς Νίδας. 27. κορυφὴ ὑψώματος. 28. τοπωνύμιον. 29. τρέχουν. 30. καταδίδωκουν. 31. ἐλαύνουν. 32. τῆς Ἀξοῦ. 33. τοπωνύμιον. 34. τοπωνύμιον. Ἡ ἔννοια εἶναι, ὅτι, μέχρις οὗτο φθάσουν οἱ ἀπεσταλμένοι εἰς τὴν βρύσην (οὖσαν παρὰ τὸ Ἰδαῖον ἄντρον, καὶ ἄρα ἐκεῖ που συνεδρίασαν οἱ πασᾶδες), οἱ Ἀνωγειανοὶ εἶχον ἤδη διῶξει μακρὰν τοὺς ἀντιπάλους των. 35. τοπωνύμιον. 36. κρημονύς. 37. λιθοβολισμούς. 38. τοπωνύμιον. 39. τοπωνύμια. 40. τυρόσπιτον. 41. τοπωνύμιον. 42. κατακλίνονται. 43. γαλαθινὰ ἄρνια. 44. τοπωνύμια καὶ χωρία. 45. τοπωνύμιον. 46. μέτρον ἐπιφανείας καὶ ὄγκου σιτηρῶν. 47. μία δραχὴ χρυσῶν νομισμάτων. 48. ὁ ἱερεὺς ὁ εἰδοποιήσας ἔγκαίρως τοὺς Ἀνωγειανούς καὶ λαβὼν παρὰ τούτων τὸ τιμητικὸν τεμάχιον γῆς, ἵνα κτίσῃ τὸ μιτᾶτον του, ὅπερ δεικνύται καὶ σήμερον. 49. ἐννοεῖται τὸ παρὸν ποίημα.

3. Τὸ Ἰδαῖον ἄντρον καὶ ἡ λατρεία τοῦ Διός.

Τὸ σπουδαιότατον ἴσως ἱερὸν σπήλαιον τῆς ἀρχαιότητος ἦτο τὸ Ἰδαῖον ἄντρον. Μία βιαστικὴ ἀνασκαφὴ του ἔγινε κατὰ τὰ τέλη τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ὑπὸ Ἑλλήνων καὶ Ἰταλῶν ὁμοῦ, ἐν μέσῳ ἀνησύχου ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας. Κυρίως ὅμως ἡ ἀνασκαφὴ ἦτο Ἰταλικὴ καὶ ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν ἐδημοσιεύθησαν τὰ εὐρήματα, κυριώτατα αἱ περιφημοὶ χαλκαὶ ἀσπίδες τοῦ Ἰδαίου ἄντρον. Ἀποτελοῦν πολύτιμον θησαυρὸν τῆς πρωιμωτάτης Ἑλληνικῆς τέχνης, ἀποκείμενοι ἐν τῷ Μουσείῳ Ἡρακλείου.

Κατὰ τὸ 1956 κατέστη δυνατόν, ὅπως δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἐπαναλάβω τὴν ἀπὸ μακροῦ σχεδιασθεῖσαν ἔρευναν. Τὸ ἀπρόσιτον τῆς τοποθεσίας καθιστᾷ δύσκολον τὸ τεχνικὸν μέρος τῆς ἀνασκαφῆς. Ἐπὶ πλέον, ἂν καὶ ἐπρόκειτο περὶ τοῦ μνηδὸς Αὐγούστου, ἐβασανίσθημεν ἀπὸ τὸν ἄνεμον καὶ τὸ αἰσθητὸν ψῦχος τῆς νυκτός. Ἐγκατεστήσαμεν τὴν σκηνὴν ἡμῶν ἐντὸς τοῦ ἀνωτέρου μέρους τοῦ σπηλαίου, διότι τὸ κατώτερον εἶναι ψυχρὸν καὶ ὑγρόν. Τὸ σπήλαιον, κείμενον εἰς τὴν Δ. πλευρὰν τοῦ ὄροπέδιου καὶ περὶ τὰ 100 μ. ὑψηλότερον τούτου, ἀνοίγεται ἀκριβῶς πρὸς Ἀνατολὰς μὲ τὸ εὐρύχωρον στόμιόν του καὶ βλέπει πρὸς τὸν οὐρανόν. Μεγαλοπρεπὲς εἶναι τὸ θέαμα τοῦ βραδέως στρεφομένου στερεώματος ἀπὸ τοῦ ὕψους τούτου, ὁπότεν οἱ ἀστέρες λάμπουν μετὰ στίλβης ἀσυνήθους. Οἱ ἀρχαῖοι ἔλεγον περὶ τῆς Ἰδης, ὅτι εἶχε τὸ προνόμιον νὰ βλέπῃ τὸν ἥλιον, προτοῦ ἀκόμη ἀνατεῖλῃ. Δὲν γνωρίζω τί πιθανὸν νὰ ὑποκρύπτῃ ἡ περιεργὸς αὕτη εἰδησις. Γνωρίζω ὅμως, ὅτι πᾶς γνώστης τοῦ οὐρανοῦ δύναται νὰ ἀπολαύσῃ ὑπέροχον θέαμα διὰ μέσου τοῦ στομίου τοῦ Ἰδαίου ἄντρον, τὸ ὁποῖον ὡς πελώριον ἰσημερινὸν τηλεσκόπιον στρέφεται πρὸς τὸν Ἀνατολικὸν οὐρανόν.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς διαμονῆς ἡμῶν ἐν τῷ σπηλαίῳ (Αὐγουστος 1956), ἐνωρὶς τὴν ἑσπέραν ἐνεφανίζετο εἰς τὸ ὑψηλότερον σημεῖον τοῦ στομίου μεγαλοπρεπὲς ὁ Βέγας, ὁ λαμπρότερος ἀπλανὴς τοῦ Βορείου ἡμισφαιρίου, φαινομένων ἅμα εἰκρινῶς καὶ τῶν λοιπῶν ἀστέρων τῆς Λύρας. Ἠκολούθει εὐθὺς μετ' ὀλίγον ὀλόκληρος ὁ ἀστερισμὸς τοῦ Κύνου καὶ ὁ Ἀλτάιρ τοῦ Ἀετοῦ. Κατὰ τὴν 10^{ην} ἐσπερινὴν ἐνεφανίζετο κατέρυθρος ὁ Ἄρης ὑπὲρ τὰ Ἀνατολικά βουνὰ τοῦ ὄροπέδιου. Μετὰ τὸ μεσονύκτιον ἠκολούθουν οἱ θεαματικώτεροι ἀστερισμοί. Περὶ τὴν 3^{ην} πρωινὴν ἐνεφανίζετο ὁ ἀστερισμὸς τοῦ Ταύρου. Διήρχοντο πρὸ τοῦ στομίου αἱ Πλειάδες, ἀκολουθούμεναι ὑπὸ τῶν Ὑάδων καὶ τοῦ ἐρυθρίζοντος Λαμπαδίου. Ἠκολούθει ὀλόκληρος ὁ μεγαλοπρεπὲς ἀστερισμὸς τοῦ Ὠρίωνος καὶ περὶ τὴν χαραυγὴν ἀνέτελλεν ὁ Σείριος ὡς πελώριος ἀδάμας. Ἡ ταυτόχρονος παρουσία τῆς Ἀφροδίτης καθίστα ἔτι ἐπιβλητικώτερον τὸ θέαμα. Αὕτη παρέμεινεν ἐπ' ἄρκετὸν ὄρατὴ καὶ μετὰ τὴν ἀνατολὴν τοῦ ἡλίου, ὅστις καθυστερημένος ἐνεφανίζετο περὶ τὴν 6.10' πρωινὴν ὑπὲρ τὰς κορυφὰς τοῦ ὄρους. Τίς οἶδε, μήπως καὶ εἰς τοὺς ἀρχαίους ἱερεῖς τοῦ σπηλαίου τὸ μεγαλοπρεπὲς τοῦτο θέαμα ἤσκησε τὴν ἐπιρροήν του. Γνωρίζομεν τοῦτο τοιλάχιστον, ὅτι πάντας τοὺς εὐεργέτας καὶ συντρέφους τῆς παιδικῆς του ἡλικίας ἐντὸς τοῦ σπηλαίου ἐφρόντισε νὰ καταστερίσῃ ὁ Ζεὺς: Τὰς Ἀρχαίους, αἱ ὁποῖαι τὸν ἀνέθρεψαν, τὴν Αἴγα, ἥτις τὸν ἐθήλασε, τὸν Αἰγόκωρον, ὅστις συνέπαιζε μετ' αὐτοῦ κατὰ τὴν ἀπαλὴν του νεότητά.

Σήμερον τὸ σπήλαιον εἶναι ἐρημικὴ κοιλότης, συχναζομένη ἀραιῶς ὑπὸ τῶν ὀλίγων ποιμένων τῆς περιοχῆς καὶ ὑπὸ τῶν σκαλευτῶν, οἵτινες ἐπὶ αἰῶνας ἤδη ἐξακολουθοῦν νὰ ἀναζητοῦν τοὺς θησαυροὺς. Κατὰ τὴν ἀφίξιν μας ἀγέλη περδίκων ἐξεπήδησεν ἔντρομος ἐκ τῶν βράχων καὶ τῶν λίθων, τοὺς

ὁποίους αἱ χειμεριναὶ βροχαὶ καὶ αἱ χιόνες συνωθοῦν ἐκ τῶν κλιτύων τῆς Ἰδης εἰς τὰ ἐνδότερα τοῦ σπηλαίου. Ἐκ τῶν ρωγμῶν τῶν τοιχωμάτων κρέμονται μὲ τὰ φύλλα πρὸς τὰ κάτω πλατύφυλλος βοτάνη, ἣν οἱ ἐντόπιοι θεωροῦν θεραπευτικὴν τοῦ σπληνός, καὶ τὸ χαρίεν λεπτόφυλλον Κεράστιον τὸ τολουῶδες (*Cerastium glomeratum*).

Πλουσιωτέρα τῆς χλωρίδος εἶναι ἡ πανὶς τοῦ σπηλαίου. Οἰκογένεια σπίνων διητᾶτο ἐντὸς τοῦ σπηλαίου μονίμως. Τὰ ὑποκίτρινα πτηνά, τρεφόμενα καὶ δροσιζόμενα ἐπὶ τόπου, (διότι σταγόνας ὕδατος ἀναδίδουν διαρκῶς τὰ τοιχώματα τοῦ σπηλαίου), ἔτερπον ἡμᾶς διὰ τοῦ ὑποκόφρου κελαδήματός των, τὸ ὁποῖον εἶναι ἴδιον αὐτῶν κατὰ τὸ προκεχωρημένον θέρος. Τροχίλοι ἐνεφανίζοντο ἀραιῶς. Κατὰ τὸ ἐσπέρας ἐνεφανίζοντο δειλῶς καὶ σιωπηλῶς αἱ χελιδόνες τῶν βράχων, ἵνα κυρῶσιν ἐντὸς τῶν κοιλοτήτων. Ἀναιδεῖς καὶ πολυθόρυβοι ἦσαν οἱ ἀναρίθμητοι κολοιοί, οἵτινες ἐξ ὧλου τοῦ ὁροπεδίου συνηθροίζοντο ἐν μέσῳ ἀσπέτου κλαγγῆς καὶ ἡμφεσβήτουν κραταιῶς πρὸς ἡμᾶς τὴν κατοχὴν τοῦ σπηλαίου. Διωκόμενοι, πετροβολούμενοι εἰσέτι ἐπέμενον ἐπὶ ὥρας, κωλύοντες ἀνηλεῶς, μέχρις ὅτου, μὲ τὴν ἔλευσιν τοῦ σκότους, οἱ τολμηρότεροί ἐξ αὐτῶν εἰσήρχοντο καὶ ἐκρύπτοντο εἰς τὰς ὁπὰς τῆς στέγης. Ἡνώχλουν ἡμᾶς καὶ τὴν νύκτα μὲ τὴν θορυώδη των κραυγὴν, ρυπαίνοντες ὁμοῦ καὶ τὸ σπήλαιον. Ὁ καπνὸς ἀπεδείχθη ἀνίσχυρος, ὅπως ἐκτοπίσῃ τούτους, καὶ μόνον, ὅταν ἐφονεύσαμεν καὶ ἀνηρετήσαμεν ἀρκετοὺς ὑπὲρ τὸ στόμιον τοῦ σπηλαίου, ἐπείσθησαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὸν ἀγῶνα. Συνηθροίζοντο ὁμῶς τὴν ἐσπέραν καὶ ἐκρωζον ἐκνευρτικῶς περὶ τῶν συντρόφων των. Τέσσαρα-πέντε ἄτομα, τὰ τολμηρότατα πάντων, ἐπέμειναν μέχρι τέλους καὶ εἰσῆλυνον διὰ νυκτὸς ὑπὲρ τὰς κεφαλὰς μας.

Ἡμέρας σπανίας δόξης καὶ ἀκμῆς ἐπεῖδε τὸ σπήλαιον τοῦτο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, διότι ἐτύγγανε πανελληνίου σεβασμοῦ καὶ συνεδέετο πρὸς τὸν ὑπατον τῶν θεῶν τοῦ Ὀλύμπου. Τὸ τοπίον ἦτο διάφορον ἢ σήμερον, ὁπότε κατὰθλιψις γεννᾶται ἀπὸ τὸ ψιλὸν καὶ ἄγονον τῶν πλείστων μερῶν τῆς Ἰδης. Αὐτὸ τοῦτο τὸ ὄνομα, Ἰδῆ, φαίνεται νὰ σημαίνει δάσος. Ἐλέχθη δὲ ἤδη, ὅτι δάση δρυῶν καὶ εἰδικῶν κυπαρίσσων, αἵτινες ἐλέγοντο δρυῖται, ἐκάλυπτον τότε τὰς κλιτῆς τοῦ ὄρους. Ἀκόμη καὶ πρὸ μερικῶν δεκαδῶν ἐτῶν ἀγέλαι αἰγάγρου τοῦ Κρητικοῦ ἀναφέρεται ὑπὸ περιηγητῶν, ὅτι ἐπλανῶντο ἀνὰ τὴν Ἰδην. Σήμερον ἔχουσιν ξεφανισθῆ ἐκεῖθεν.

Ὁ Θεόφραστος ἀναφέρει, ὅτι πρὸ τοῦ σπηλαίου ὑπῆρχον αἰγείροι, αἵτινες ἦσαν κάριπμοι. Μία μὲν ἐφύετο ἐν τῷ στομίῳ τοῦ ἄντρον, ἑτέρα δὲ μικροτέρα ἐκεῖ πλησίον. Σήμερον μία μόνη ἄχρεδος (ἀγραπιδέα) ὑπάρχει εἰς τὴν πρὸ τοῦ στομίου τοῦ σπηλαίου μικρὰν πλατεῖαν. Ὁ Πλίνιος ἀντὶ αἰγείρου ἀναφέρει ἱτέαν.

Πρὸ τοῦ σπηλαίου ὑπάρχει μικρὸς ἐπίπεδος χώρος ὡς πλατεῖα, ἀριστερὰ δὲ τῷ εἰσερχομένῳ εἰς τὸ σπήλαιον ὑπάρχει μέγας βωμὸς ἐσκαλισμένος ἐπὶ

ὀγκολίθου. Βάθρα μικρὰ καὶ μεγάλα ὑποδεικνύουν, ὅτι ἀγάλματα καὶ ἄλλα ἀφιερῶματα ὑπῆρχον πρὸ τοῦ σπηλαίου. Ἀκόμη καὶ συνθῆκαι ἀπετίθεντο ἐκεῖ, ἃν καὶ καμμία ἐπιγραφή δὲν εὐρέθη μέχρι τοῦδε.

Μόλις εἰσῆρχετο τις εἰς τὸ σπήλαιον, ἔβλεπε νὰ ἀνάνεινται τὰ πολυτιμότερα ἀφιερῶματα: Αἱ περίφημοι ἀσπίδες ἐκ χαλκοῦ, τύπανα, τρίποδες, σκευὴ διάφορα, ἀφιερῶματα ἐξ Αἰγυπτιακῆς φαγεντιανῆς, μερικὰ ἀντικείμενα ἐκ χρυσοῦ καὶ ἀπειρία πηλίνων ἀγγείων, σκευῶν καὶ εἰδωλίων. Ὁ κατήφορος πρὸς τὸ σπήλαιον εἶναι σχετικῶς ἀπότομος, ἀλλὰ βατός. Αἱ ἀνασκαφαὶ ἡμῶν ἀπεκάλυψαν μέγαν τοῖχον, εἰς τὸ βάθος δὲ τοῦ σπηλαίου, ἀπέναντι τῆς εἰσόδου, ἐκεῖ ὅπου καταλήγει καὶ ὁ τοῖχος, πελώριος κυκλικὸς βωμὸς διαμέτρου πολλῶν μέτρων ἀποτελεῖ κατάμαυρον κηλῖδα χώματος. Ἐντὸς τούτου χώματα, ὅσα τῶν ἄλλοτε καιομένων ζώων, ἀφιερῶματα χάλκινα, πῆλινα καὶ ἐκ φαγεντιανῆς ὡς καὶ θρύμματα χρυσοῦ, πάντα μαυρισμένα ὑπὸ τοῦ πυρὸς, δεικνύουν ποῦ ἐγίνοντο αἱ θυσίαι.

Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ὑπάρχουν δύο κευθμῶνες, μικρότερα καὶ σκοτεινὰ σπήλαια, καλυπτόμενα ἀπὸ παχυτάτην ἐπίχωσιν μέχρι 2 μ. ὕψους. Αἱ δοκιμαστικαὶ ἡμῶν σκαφαὶ ἀπεκάλυψαν εἶδος λιθοστρώτου εἰς τὸ δάπεδον, παντοῦ δὲ θρύμματα τῶν ἀφιερωμάτων ἤρχοντο εἰς φῶς. Ἀφθονα Μινωικῆς ἐποχῆς ὅστρακα μᾶς ἔδωκαν τὴν ἀπόδειξιν, ὅτι τὸ σπήλαιον ἔχει ἤδη εἰς τὴν προελληνικὴν ἐποχὴν τὰς ρίζας τῆς λατρείας του. Ἀπέναντι ἀκριβῶς τῆς εἰσόδου, εἰς τὸ Δυτ. τοῖχωμα τοῦ ἄντρου, ἀνοίγεται μία κοιλότης εἰς ὕψος 8 μέτρων ἀπὸ τῆς σημερινῆς ἐπιφανείας τοῦ σπηλαίου. Εἶναι ἡ θύρα ἄλλου μικροῦ κευθμῶνος, τῆς ὁποίας ὑπέρκειται ὀγκώδης σταλακτιτής. Ἡ ρευνήσαμεν καὶ τὸ μικρὸν τοῦτο σπήλαιον. Ἐσωτερικῶς καὶ πρὸς τὰ ἄνω φέρει σχισμὰς μὲ ὥραϊας σταλακτιτικὰς διαμορφώσεις, ὅπου δύναται νὰ εἰσέλθῃ εὐκίνητος ἄνθρωπος. Τὸ κυρίως κοίλωμα, ὅπως δῆποτε, ἀποτελεῖται ἐκ δύο μικρῶν δωματίων. Ἰχνη πυρὸς καὶ ὀλίγων πηλίνων ἀντικειμένων δεικνύουν, ὅτι καὶ τοῦτο ἐχρησιμοποιεῖτο πρὸς σκοποὺς λατρείας. Νομίζω, ὅτι ἔχει σχέσιν πρὸς τὸν κατ' ἔτος στορνύμενον θρόνον τοῦ Διὸς καὶ πρὸς τὰς μηχανὰς τῶν ἱερέων. Μᾶς παραδίδεται ὅντως, ὅτι ἅπαξ τοῦ ἔτους ἐξήρχετο πῦρ ἐκ τοῦ στομίου τοῦ σπηλαίου, ὅταν ἔξεε τὸ ἐκ τῆς γεννήσεως τοῦ Διὸς ρεῦσαν αἷμα. Τοῦ κυρίως σπηλαίου τὸ στόμιον εἶναι πελώριον χάσμα. Μόνον τὸ μικρὸν τοῦτο σπήλαιον ἦτο κατάλληλον, ὅπως ἀποκρυβῶσι προηγουμένως τὰ πρόσωπα, ἅτινα θὰ ἐμχανῶντο τὸ πῦρ. Εἶναι ἄξιον σημειώσεως, ὅτι τὸ κατώφλιον τῆς εἰσόδου τοῦ σπηλαίου τούτου δεικνύει Ἰχνη φθορᾶς, ἀποδεικνύοντα μεγάλην κίνησιν δι' αὐτοῦ.

Μερικαὶ ἀπὸ τὰς θεμελιωδεστεράς παραδόσεις τῶν Ἑλλήνων περὶ τοῦ ὑψίστου τῶν θεῶν συνδέονται πρὸς τὸ περιγραφέν σπήλαιον. Γεννηθεὶς ὑπὸ τῆς Ρέας ὁ Ζεὺς καὶ προκειμένου νὰ καταβροχθισθῇ καὶ οὗτος ὑπὸ τοῦ Κρόνου, παρεδόθη εἰς τοὺς Κουρήτας, κατοικοῦντας πλησίον τοῦ σπηλαίου τῆς

Ἰδης. Ὁ Κρόνος τοὺς κατεδίωξεν, ἀλλὰ κατέφυγον εἰς ἐν σπήλαιον, ὃπερ ἤρκεσε δι' ὅλους. Διὰ τοῦτο ὠνομάσθη τὸ σπήλαιον Ἀρκήσιον, μᾶς λέγει ἡ παράδοσις. Φυσικὰ πρόκειται περὶ παρετυμολογίας. Ἀρκήσιον σημαίνει τὸ ἄντρον τῆς ἄρκτου - ἄρκου, ἄγνωστον δ' ἂν πρόκειται περὶ τοῦ Ἰδαίου. Οἱ Κουρήτες ἐκόμισαν τὸν νήπιον θεὸν εἰς τὸ Ἰδαῖον ἄντρον καὶ τὴν ἐπιμέλειαν αὐτοῦ ἀνέθεσαν εἰς τὰς Νύμφας. Αὗται, μέλι καὶ γάλα μίσγουσαι, ἔθρεψαν τὸ παιδίον. Ἡ αἰξ Ἀμάλθεια παρεῖχε συμπληρωματικῶς τὸν μαστόν της. Ἀδράστεια, ἡ τροφὸς αὐτοῦ, κατεσκέυασε θαυμαστὴν χρυσὴν σφαῖραν, μετὴν ὅποιαν ἔπαιζεν ἀνὰ τὸ σπήλαιον ὁ νεαρὸς θεός. Ἐν περιεργον ὄν, ὁ Αἰγόκερος, υἱὸς τοῦ Αἰγίπανος, θηρίον τὰ κάτω τοῦ σώματος καὶ φέρον κέρατα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, ὑπῆρξεν ὁ παιδικὸς σύντροφος τοῦ μικροῦ θεοῦ Κούρου. Τὸν ἐβροθήθη καὶ εἰς τὴν μάχην του κατὰ τῶν Τιτάνων, διότι ἔφευρε τὸν κόχλον, διὰ τὸ ὅποιον φουσὼν παρήγε τὸν ἦγον σάλπιγγος, τὸν λεγόμενον Πανικόν, ὅστις ἔτρεπεν εἰς ἔντρομον φυγὴν τοὺς Τιτᾶνας. Χρυσὸν λίκνον ὑπῆρχεν ὡσαύτως ἐντὸς τοῦ σπηλαίου, ἐνθα ἡ Ἀδράστεια κατέκλινε τὸ θεῖον βρέφος. Τέλος τὸν Δία ὑπερέτει καὶ ὁ Ἀετός, μικρὸς ὠραῖος υἱὸς τῆς Γῆς.

Περίφημος παρέμεινεν ἡ λατρεία ἐντὸς τοῦ σπηλαίου τούτου καθ' ἅπασαν τὴν ἀρχαιότητα. Ὁ Διόδωρος μᾶς μαρτυρεῖ ρητῶς, ὅτι καὶ δολόκληρον τὸ ὄροπέδιον τῆς Νίδας ἦτο ἀφιερωμένον εἰς τὸν Δία. Ὁ πλοῦτος ἐπομένως τοῦ ἱεροῦ τούτου ἐντευκτηρίου ἦτο σημαντικὸς. Δὲν ἐστερεῖτο οὔτε καὶ μελισσῶν, τῶν ὁποίων τὸ προῖδν ἦτο θεμελιώδους σημασίας, δεδομένου ὅτι ἀντικαθίστα πάσας τὰς χρήσεις τῆς σημερινῆς ζαχαρώς. Κατὰ τὴν παράδοσιν ὁ Ζεὺς ἔκαμε καὶ πάλιν ἐν θαῦμα. Ἐξ εὐγνωμοσύνης ἠλλαξε μὲν τὸ χρῶμα τῶν ἐκεῖ μελισσῶν, τὰς ὁποίας ἔκαμε παραπλησίους πρὸς χρυσοῖζοντα χαλκόν, τὰς κατέστησε δὲ καὶ ἀναισθητοὺς πρὸς τὸ ψῦχος, καίπερ νεομένας δυσχειμερωτάτους τόπους, ἐνθα ἡ χιὼν ἔπιπτε παχυτάτη καὶ ἔπνεον ἄνεμοι μεγάλοι. Μεταφραζόμενον τοῦτο εἰς σημερινούς ὅρους σημαίνει, ὅτι μετὰ τινος φροντίδος δύνανται καὶ ἐκεῖ αἱ μέλισσαι νὰ εὐδοκιμήσωσιν.

Τὰ περὶ ἐτησίως στρωνομένου θρόνου καὶ περὶ τοῦ ἐτησίου αἵματος - φλογὸς ἐκ τῆς γεννήσεως σημαίνουν, ὅτι ἐωρτάζετο ἐκεῖ ἐτησίως ἡ γέννησις καὶ ὁ θάνατος τοῦ νεαροῦ θεοῦ τῆς φύσεως καὶ τῆς βλαστήσεως. Σήμερον, ὅποτε αἱ ἀνασκαφαὶ ἡμῶν ἀπέδειξαν τὴν Μινωικὴν καταγωγὴν τῆς λατρείας, τὸ θεωρητικὸν τοῦτο συμπέρασμα μεταβάλλεται εἰς βεβαιότητα. Γνωρίζομεν, ὅτι τοῦτο εἶναι τὸ μέγα μυστήριον τοῦ ἐτησίως ἀποθνήσκοντος καὶ ἐτησίως γεννωμένου θεοῦ, τοῦ Μεγίστου Κούρου, τὸν ὅποιον ἐπικαλοῦνται εἰς τὴν γνωστὴν ἐπιγραφὴν οἱ Κουρήτες - ἱερεῖς τοῦ Δικταίου ἱεροῦ εἰς τὸ Ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς νήσου. Ἐκ τῆς μνημονευθείσης ἐπιγραφῆς τῆς Ριζηνίας γνωρίζομεν ἐπὶ πλέον, ὅτι ἀνὰ τριετίαν ἤγοντο μεγάλαι ἐορταί, ὥσως εἶδος παγκρητίου πανηγύρεως.

Τὸ λόγιον ἱερατεῖον βαθμηδὸν ὥργάνωσε καὶ εἶδος μυστηρίων, ἐνθα

οἱ μουούμενοι ἤκουον τοὺς εἰδικοὺς ἱεροὺς λόγους καὶ τὰ ἐκεῖ θεολογούμενα ὡς πρὸς τὸν Δία. Ἐξέφρασα καὶ ἄλλοτε τὴν γνώμην, ὅτι εἰς τὰ περιφημότερα ἱερὰ σπήλαια τῆς Κρήτης ὑπῆρχεν εἶδος θεολογικῶν σπουδαστηρίων, ἔνθα θεοσοφικὰ διδάγματα, καθαρμοὶ καὶ θέσμια τῆς θρησκείας ἐδιδάσκοντο. Γνωρίζομεν, ὅτι εἰς τὴν ἀρχαϊκὴν ἐποχὴν τοιοῦτους καθαροὺς καὶ τελετὰς ἐδίδαξαν περίφημοι Κρηῖτες καὶ εἰς τὴν ὑπόλοιπον Ἑλλάδα. Περίφημος ὑπῆρξεν ὁ Κορὴς Ἐπιμενίδης, ὅστις εἶχε καὶ συγγράμματα, ἅτινα συνεβουλεύθησαν πολλοί. Ὁ Διόδωρος ρητῶς ἀναφέρει, ὅτι τὰ ἐθεώρει ἀπὸ τὰ ἀξιόπιστότερα, προκειμένου περὶ μύθων, θρησκείας καὶ ἱστορίας τῆς Κρήτης. Σημασίαν ἰδιαιτέραν ἔχει δὲ τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Ἐπιμενίδης ἐπανειλημμένως καὶ ποικίλως ἀναφέρεται, ὡς ἀποκτήσας εἰς τὰ σπήλαια τὴν σοφίαν του.

Συγκεκριμένως ὡς πρὸς τὸ Ἰδαῖον ἄντρον ἀναφέρεται ρητῶς ὑπὸ Διογένηος τοῦ Λαερτίου, ὅτι ἐπεσκέφθη τοῦτο καὶ ὁ Ἐπιμενίδης καὶ μία ἄλλη θεοσοφικὴ μορφή τῆς Ἑλλάδος, ὁ Πυθαγόρας. Περὶ τοῦ τελευταίου τούτου συμπληροῖ ὁ Πορφύριος, ὅτι ἐμνήθη εἰς τὰ μυστήρια τοῦ Μόργου, ἐνδὲς τῶν Ἰδαίων Δακτύλων. Ἐκαθάρθη τῇ κεραυνίᾳ λίθῳ, ἥτις ἀπῆντα ἐπὶ τῆς Ἰδης, ἔχων μέλανα ἔρια, διέτριψεν ἐκεῖ τὰς καθιερωμένας 3×9 ἡμέρας, καθήγισε τῷ Δίῳ, ἐθεάσατο τὸν κατ' ἔτος αὐτῷ στορνύμενον θρόνον καὶ ἐνεχάραξε καὶ ἐπίγραμμα ἐπὶ τοῦ τὰ φ ο υ τοῦ Διός. Κατ' ἀκολουθίαν τὸ ἱερὸν τοῦτο σπήλαιον περιελάμβανε τὸ πᾶν: Γέννησιν, ἀνατροφήν, ἀνδρωσιν καί, ὅπερ τὸ ἐκπληκτικώτερον, καὶ τάφον τοῦ Διός. Ἐπαναλαμβάνω, ὅτι κατόπιν τῶν προσφάτων ἀνασκαφῶν τὰ πράγματα καθίστανται νοητά, διότι ἡ λατρεία καὶ ἐντὸς τοῦ σπηλαίου τούτου ἔχει προελληνικὴν καταγωγὴν.

Ἐν ζήτημα ὑπολείπεται εἰσέτι, λίαν δὲ σπουδαῖον, τὸ ζήτημα τῆς τέχνης. Ἡ περίφημος σειρὰ τῶν ἀσπίδων εἶναι μοναδικὴ καὶ ἰδιότυπος. Ἐντελῶς παρομοία οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος ἀπαντᾷ. Τὸ ἀνατολικὸν στοιχεῖον εἶναι τὸσον ζωηρὸν καὶ καθαρὸν ἐνταῦθα, ὥστε πολλοὶ ἐξέλαβον τὰ ἔργα ταῦτα ὡς εἰσηγμένα παραδείγματα. Εἰς τὸσον ἰσχυρὸν, λόγιον καὶ πλούσιον θρησκευτικὸν κέντρον, ὡς ἦτο τὸ Ἰδαῖον ἄντρον, φυσικὸν εἶναι νὰ σκεφθῶμεν, μήπως καὶ ἡ τέχνη ἐκεῖνὴ εἶναι αὐτόχθων, μήπως τὸ Ἰδαῖον ἄντρον ἦτο καὶ κέντρον τέχνης, ἔνθα μετεκλήθησαν ἐν ἀρχῇ καὶ ξένοι τεχνῖται ἐξ Ἀνατολῆς. Ἡ θεωρία αὕτη θὰ μᾶς ἔλυσεν καὶ ἄλλα προβλήματα τῆς πρωιμότητος ἀνθρώπου τῆς τέχνης ἐπὶ τῆς νήσου.

Ἡ ταχεῖα αὕτη σκιαγραφία εἶναι ἀρκετὴ νὰ δείξῃ, πόσον μεγάλη εἶναι ἡ ἀνάγκη συστηματικῆς καὶ τελείας ἀνασκαφῆς τοῦ Ἰδαίου ἄντρον. Τὰς προσφάτους ἀνασκαφὰς ἐχρηματοδότησεν ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, τὸ γεγρανὸν τοῦτο σωματεῖον, εἰς τὸ ὁποῖον ὀφείλει κολοσσιαῖον χρέος ἡ ἐπιστήμη τῆς ἀρχαιολογίας ἐν Ἑλλάδι. Δυστυχῶς ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Ἰδαίου ἄντρον εἶναι πολυδάπανος. Ὑπελόγισα, ὅτι ἡ ἐπίχωσις τοῦ σπηλαίου ἀνέρχεται εἰς 2 χιλιάδας κυβικὰ μέτρα λίθων καὶ χώματος, τὸ δ' ὕλικόν τοῦτο, ἵνα

γίνῃ πραγματικὴ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, πρέπει νὰ ἐξαχθῇ ἐκ τοῦ σκοτεινοῦ σπηλαίου εἰς τὸ φῶς τῆς ἡμέρας. Τότε μόνον καὶ ἡ ἔρευνα θὰ εἶναι πλήρης καὶ τὸ σπήλαιον θὰ καταστῇ εὐκόλως προσιτόν. Τοιαύτη ὅμως ἐργασία θέλει ἀπαιτήσῃ τοῦλάχιστον ἓν ἑκατομύριον δραχμῶν, ἀλλὰ τὰ κέρδη θὰ εἶναι ἀνάλογα. Ἡ πιθανότης νέων πολυτίμων εὐρημάτων εἶναι λογική. Ἐπὶ πλεόν θὰ δοθῇ ἀφορομή, ὅπως ὁ ἰδιόρρυθμος ἐκεῖνος κόσμος, ὕψους 1700 μέτρων ὑπὲρ τὴν θάλασσαν, καταστῇ προσιτὸς εἰς τὴν ἐπιστήμην καὶ ἐκμεταλλεύσιμος διὰ τὸν τουρισμὸν τῆς χώρας. Νομίζω, ὅτι ἔδωκα ἀμυδρὰν ἰδέαν τῆς ἀποκόσμου αὐτῆς γωνίας τῆς Ἑλληνικῆς πατρίδος, ἔνθα τὸ πᾶν εἶναι ἰδιόρρυθμον, διδακτικὸν καὶ θελκτικὸν ὁμοῦ. Ποιοῦμαι ἐκκλησιν πρὸς τοὺς πολυαρίθμους Κρητάς, τοὺς δυναμένους νὰ συντελέσωσιν εἰς τὴν πραγμάτωσιν τοῦ ἀνωτέρω σκοποῦ. Δὲν εἶναι δύσκολον νὰ ἐξευρεθοῦν οἱ ἀπαιτούμενοι πόροι, ὅπως τὸ Ἰδαῖον ἄντρον ἀποδοθῇ εἰς τὴν ἐπιστήμην καὶ ὁ θρυλικὸς κάμπος τῆς Νίδας γίνῃ πολύτιμον ἀπόκτημα τῆς τουριστικῆς προσπαθείας τῆς Πατρίδος.

ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ